

Certain Renard gascon, d'autres disent normand,
Mourant presque de faim, vit au haut d'une treille
Des Raisins mûrs apparemment
Et couverts d'une peau vermeille.
Le galant en eût volontiers fait un repas;
Mais comme il n'y pouvait atteindre:
„Ils sont trop verts, dit-il, et faits pour des goujats.”
Fit-il pas mieux que de se plaindre?

La Fontaine: *Fables* XXX.xi^{1a}

„Isten megadta nekünk a józanságot ahhoz, hogy
elfogadjuk a megváltoztathatatlant, a bátorságot,
hogy megváltoztassuk a megváltoztathatót és
a bölcsességet, hogy meglássuk a különbséget.”

Az ismeretlen alkoholista imája^{1b}

„Le -ces raisins sont trop verts- de la fable serait du
bon bouddhisme si le résultat n'était obtenu par
une illusion sur l'objet alors qu'il faut au contraire
dénoncer l'illusion du désir.”

S.-C. Kolm²

1. BEVEZETÉS

E fejezetnek végső soron az a célja, hogy megvilágítson egy problémát, amely a haszonelvűség megalapozásában gyökerezik. Ez pedig a következő: miért az egyéni szükséglet-kielégítés az igazságosság és a társadalmi választás kritériuma, ha magukat az egyéni szükségleteket a választást megelőző folyamat alakítja ki? És különösen miért kell a megvalósítható lehetőségek közötti választásnak kizárólag az egyéni preferenciákra alapulnia,

* A Conceptual Map. In Jon Elster 1983. *Sour Grapes*. Cambridge, Cambridge University Press, 109–125. o.

^{1a} Egy érett fürtök lógnak... Fölpislog a bogycokra: / jaj, az mind fönn piroslik, fönn a lugastetőn! / Hajh, de ennék belőlük a hízelgős csalól / De szedné, ha elérné ökegyelme! / „Nagyon zöld – mondja rá –, suhancoknak való!” / Nem okosabb-e, mintha keseregne?

A róka és a szőlő. In *La Fontaine összes meséi*. Fordították: Kozma Andor, Vikár Béla, Zempléni Árpád. Budapest, é. n., Dante Könyvkiadó.

^{1b} Idézve Batesontól (1972), 334. o.

² Kolm (1979), 530. o. A mese „ez a szőlő túl zöld” felkiáltása igazi buddhizmus lenne, ha az eredményt nem a tárgyra vonatkozó illúzió nyűntaná. noha – éppén ellenkezőleg – a váev illúzióit kell leleplezni.

amikor az emberek hajlanak rá, hogy egyéni törekvéseiket a lehetőségeikhez igazítsák? A haszonelvűség híve szemében a róka jóléte nem szenved csorbát, ha kizárják a szőlő fogyasztásából, mivel úgyis savanyúnak tartja a szőlőt. Persze azért tartja savanyúnak, mert meggyőződése, hogy ki lesz zárva a fogyasztásából és akkor nehéz lesz az ő preferenciáira hivatkozva igazolni e megosztást.

A savanyú szőlő jelenségét, az adott eset függvényében, alkalmazkodó preferenciaalakulásnak vagy alkalmazkodó preferenciaváltozásnak fogom nevezni. Azokat a preferenciákat, amelyeket ez a folyamat alakít ki, alkalmazkodó preferenciának nevezem.³ Az alkalmazkodó preferencia fogalmának tisztázásával kezdem: először is szembesítem néhány olyan fogalommal, amelyekkel szoros kapcsolatban áll, és amelyekkel könnyen összekeverhető (2); aztán megpróbálom értelmezni a szabadság jelentéséről folyó hosszadalmas vita fényében (3). Ennek az elemzésnek az alapján megvizsgálom az alkalmazkodó preferenciaalakulás tartalmi és metodológiai implikációt, a hasznosságelvűséget, az etikát és az igazságosságot illetően (4). (...) (Kötetünk a 3. és 4. pontot nem tartalmazza. – *A szerk.*)

A „savanyú szőlő”-mechanizmus a kognitív disszonancia csökkentésének egyik módja. Az itt következőkre nyilvánvaló hatást gyakorolt Leon Festinger, közvetlenül, és közvetve is, Paul Veyne munkáján keresztül, amely egyszerre követője Festingernek, és fontos pontokon túl is halad rajta.⁴ Veyne például bevezeti a lehetőséghez való „túlzott alkalmazkodás” fontos fogalmát, amely ahhoz az általános észrevételhez kapcsolódik, hogy az emberek választásaikkal könnyen túllőnek a célon és a helyzet által meg nem kívánt szélsőségekig mennek el. De Festinger munkájának – akármennyire fontos is – nem az alkalmazkodó preferenciák az egyetlen és fő témái. A „savanyú szőlő” a disszonancia csökkentésének csak az egyik módja. Nem hinném, hogy bárki szisztematikusan megvizsgálta volna e fogalmat. Véleményem szerint főként azért nem, mert nem dolgozták ki még a döntő különbséget aközött, hogy a preferenciáknak a lehetőségekhez való alkalmazkodása okságilag gerjesztett vagy szándékos természetű-e. Az *amor fati*, a „szükségből erényt kovácsolni” és az ehhez hasonló kifejezések mindkét értelmezést szolgálhatják, és nem sok érdekeset tudunk mondani, ha nem tisztázzuk, melyikre is gondolunk.⁵

³ Az „alkalmazkodó hasznosság” fogalmát Cyert és DeGroot használják (1975), de olyan értelemben, amely inkább kapcsolódik az általam tanulás által kialakult, endogén preferenciaváltozásnak nevezett jelenséghez. Arra is utalnak vele, amit jobb lenne „stratégiai hasznosságnak” nevezni, pl. hogy a racionális emberek figyelembe kell vennie a jelenben, hogy a jövőben változni fognak majd a preferenciái (lásd Tocqueville 1969, 582. o.). Nem ismerek olyan közgazdaságtani értekezést, amely az alkalmazkodó preferenciákat az itteni értelemben használná, de Kolm-nak (1979, 531–535. o.) a buddhista jellemtervezésről írt közgazdaságtani elemzéséből adódik némi belátás.

⁴ Lásd Veyne (1976, 706. skk.) általános döntéshelméletét, amelyet a következő gondolatokra alapoz: (i) a lehetőségek olyan kötegeket alkotnak, amelyeket nem lehet szabadon szétválogatni és újra összerakni, (ii) az emberek hajlamosak a túlzásokra és (iii) a már elvégzett választások visszamenőleg befolyásolják a preferenciákat.

2. FOGALMI TÉRKÉP

Elménk sokféleképpen rászéd bennünket, és mi is az elménket. Hogy megértsük a „savanyú szőlő” nevű fogást, pontosabban meg kell határozni a helyét elménk térképén. Az alkalmazkodó preferenciákat először olyan mechanizmussal fogom szembesíteni, amely bizonyos értelemben éppen ellentétes velük, utána pedig jó néhány olyan mechanizmussal, amelyeknek vagy hasonló okaik vannak, vagy hasonló hatásokkal járnak.

(a) *Ellentétesen alkalmazkodó preferenciák.* A savanyú szőlő ellentéte az „édes a tiltott gyümölcs”, amelyet ellentétesen alkalmazkodó preferenciaalakulásnak fogok nevezni. Amennyiben ugyanis szívesebben laknék Londonban, mint Párizsban, ha Párizsban lakom, de szívesebben laknék Párizsban, mint Londonban, ha Londonban lakom, akkor szükségletemet a megvalósítható (cselekvések – *A szerk.*) halmaza alakítja, akárcsak az alkalmazkodó preferenciaalakulás esetében, csakhogy épp az ellenkező módon. A szükséglet alakulásának ez a fonák mechanizmusa a *vágyak* és *motivációk* különbségének valóságosságát mutatja, amelyet sok más esetben alig lehet egyértelműen meghatározni. Az I.5. fejezetben (amely e kötetben nem olvasható – *A szerk.*) a vágyak és motivációk különbsége alapján elhatároltam a konformitást a konformizmustól, de nyilvánvaló, hogy valóságos esetekben ezt nem könnyű megtenni. Hasonlóképp, noha a későbbiekben amellelt fogok érvelni, hogy műveletileg különbséget tudunk tenni a preferenciáknak a lehetőségekhez való szándékos – magasabb szintű vágyakon alapuló – hozzáigazítása és a hasonló okozati – motivációkon alapuló – igazodás között, a valóságos esetek azonban esetleg nem elég világosak ahhoz, hogy a szkeptikusok is meggyőződjenek a megkülönböztetés valódiságáról. Az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák viszont aligha alakulhatnak magasabb szintű vágyak alapján úgy, hogy frusztrálják az első szintű vágyak kielégítését. A későbbiekben azt fogom állítani, hogy a frusztráció része lehet a boldogságnak és bizonyos mértékig tárgya a preferenciatervezésnek, de nem lehet azonos a teljes boldogsággal. Igaz, rámutathatunk az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák mellékes előnyekre, amelyek a mozgó célpont által teremtett ösztönző hatáshoz kapcsolódnak. A pusztán nyughatatlanság vagyont, tapasztalatot vagy akár bölcsességet is szerezhet nekünk, és a megnyugvásra való képességet is. De ezek az előnyök lényegüket tekintve melléktermékek lesznek, és így nem érhetőek el racionális jellemtervezés révén.

Ugyanolyan problémát jelentenek-e az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák a társadalmi választás elmélete számára, mint az alkalmazkodó preferenciák? Azaz leértéke-

⁵ Bourdieu-nak (1979) a döntésre és ízlésre vonatkozó elméletében „le choix du nécessaire” (a szükség-szerű választása) központi fogalom, de az ötlet fogalmi tisztázás hiányában körülhatárolatlan marad. Kigúnyolja azokat a kutatókat (326. o.), akik a román szőnyegek cserélik a drága perzsákat, amely eljárás úgy értendő „comme une manière de faire de nécessité vertu” (szükségből erényt kovácsolni). De semmi sem utal arra az érvelésében, hogy tényleg a román szőnyeget kezdenék preferálni, vagy hogy legalább ugyanolyan jónak tartanák őket; sem arra, hogy e két alternatíva megfeleljene a tudatalan alkalmazkodásnak, illetve a szándékos preferenciaigazításnak. Másrészt a savanyú szőlőnek számos jó példáját említi, amikor észreveszi (406. o.), hogy a felsőbb osztályokból való származást bizonyítja annak a képessége, hogy olyan alkotást idézzon valaki, amelyet személyesen nem kedvel: a kulturális megfosztottságban élőket ez a luxust nem engedhetik meg maguknak.

lendők-e az e mechanizmussal alakított szükségletek? Ha valaki csak azért akarja megízlelni a tiltott gyümölcsöt, mert az tiltott, úgy számítsuk-e az ebből való kizárását, mint jólétének veszteségét? És jóléti nyereség lenne-e, ha hozzáférhetne a gyümölcshöz és ezáltal elmenne tőle a kedve? A társadalmi választások ordinális-utilitarista elmélete nem ad választ ezekre a kérdésekre. Maga ez a meghatározatlanság rávilágít az elmélet pontatlanságára, noha (az itt nem szereplő) 4. fejezet megmutatja, hogy az etika számára egyszerűbbek, kevesebb zavart keltenek az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák, mint az alkalmazkodók, mivel ezek nem gerjesztenek összemérhető konfliktust autonómia és jólét között.

(b) *Tanulás révén bekövetkező preferenciaváltozások.* „Közhely, hogy a választások az ízléstől függenek, az ízlés pedig a hajdani választásoktól függ.”⁶ Ha az alternatívák halmazából azt a lehetőséget preferálom, amelyről csak keveset tudok, akkor a kipróbálásával esetleg megváltozik a véleményem, és besorolhatom az eredetileg elutasított alternatívák közé. Hogyan tudjuk megkülönböztetni az ilyen tanulás és tapasztalás révén bekövetkező preferenciaváltozásokat az alkalmazkodó preferenciaváltozásoktól? Vizsgáljuk meg a munkára vonatkozó preferenciákat. A tökéletlen területi mobilitás kettős munkaerőpiachoz vezethet, azaz ahhoz, hogy a mezőgazdaságban a jövedelem szisztematikusan alacsonyabb lesz, mint az iparban. Az ilyen jövedelmi rés eredményeképpen a mezőgazdasági munkás esetleg azt preferálja, hogy a maga ura lehessen, vagy olyan árukat fog preferálni, amelyek vidéken olcsóbbak, mint a városban. Lehet, hogy ez a munkás inkább vidéken akar maradni ahelyett, hogy a városba költöznék, még akkor is, ha a mezőgazdasági termékek iránti kereslet túl kicsi ahhoz, hogy ugyanolyan pénzjövedelemre tegyen szert, mint a gyári munkás. Milyen következményekkel jár ez a helyzet a jólét tekintetében? A szokványos válasz az, hogy a munkás beköltözése a városba jóléte szempontjából veszteséget jelentene számára, és – *ceteris paribus* – a társadalom számára. Vizsgáljuk meg azonban Amartya Sen érvelését:

„Az életmódra és lakóhelyre vonatkozó preferencia tipikusan a személyek előzetes tapasztalatán alapszik, és a költözéstől való kezdeti húzódozás nem jelent örökös utálatot. Ennek a megkülönböztetésnek van némi hatása a munkaerő-politika jóléti vonatkozásaira, mivel a munkások preferenciáit tükröző jövedelemkülönbségeknek tulajdonított jelentőség attól függ, milyen mértékű ízlésváltozás várható magának a költözésnek az eredményeképpen.”⁷

E bekezdés természetes olvasata azt sugallja, hogy (legalábbis néhány esetben) a költözés akkor nyeri el igazolását, ha az városi élet *ex post* értékelése kedvezőbbnek mutatja a városi életet, mint a vidékit, amelyet *ex ante* magasabbra értékeltünk.⁸ Ekkor azonban

⁶ Gorman 1967, 218. o.

⁷ Sen 1975, 54. o.

⁸ Egy korábbi műben (Elster 1979, 82–83. o.) az idézett bekezdést úgy értelmeztem, mint a „csábítás” igazolását, azaz amellett érveltem, hogy az *ex post* preferenciák igazolják az *ex ante* preferenciák erőszakos megsértését. Sen (1980–1981, 211. o. 41. lábjegyzet) eltér ettől az olvasattól, és azt állítja, hogy semmi más nem jelent a bekezdés, mint azt, hogy a jóléti elemzésnek az *ex ante* és az *ex post* preferenciákat egyaránt figyelembe kell vennie, nemcsak az előbbit, mint ahogy az általános nézet alapján kell, és nemcsak az utóbbit, mint ahogy a szerinte általam neki tulajdonított nézet alapján kell. Elfogadom, hogy úgy tűnhet az alapján a rövid

meg kell vizsgálnunk az előidézett preferenciaváltozás pontos természetét. Az egyik lehetőség az, hogy a változás tanulásra és tapasztalatra utal, a másik lehetőség pedig az, hogy a változás megszokás és lemondás eredménye (alkalmazkodó preferenciák). Az első hipotézis esetén a folyamat visszafordíthatatlan abban az értelemben, hogy nem lehet egyszerűen megfordítani azzal, ha a munkás visszaköltözik vidékre. (Visszafordítható lenne persze, ha még többet tudnánk meg a városi életről, vagy valamilyen egészen más mechanizmus révén.) A második hipotézis esetén a megfordulás egyszerűen bekövetkezhet azáltal is, hogy visszatérünk a kezdeti megvalósítható halmazhoz.

A tanulás révén bekövetkező preferenciaváltozás olyan kiterjesztett hasznossági keretbe illeszthető be, amelyben a helyzeteket nem az éppen adott, hanem a tájékozott preferenciák szerint értékeljük. Komolyabban kell venni annak a preferenciáit, aki a kérdésnek mindkét oldalát ismeri, mint azét, akinek legfeljebb csak az egyik alternatíváról van tapasztalata. Ezek a tájékozott preferenciák természetesen az érintett egyéntől származnak, nem pedig valamilyen felsőbb lénytől. Tájékozottak abban az értelemben, hogy tapasztalatban gyökereznek, s nem az egyén magasabb szintű preferenciáiban. Csupán (vagy legfeljebb⁹) állandóságukban és megfordíthatatlanságukban különböznek az adott preferenciáktól. A kísérletezés módszeres politikája révén a tájékozott preferenciák beilleszthetők a társadalmi választásokba, ami lehetőséget ad az egyéneknek arra, hogy többet tudjanak meg lehetőségeikről, anélkül hogy véglegesen el kellene kötelezniük magukat bármelyik mellett is. Így tudásuk növekednék, de jellegzetességük (character) csökkenne.¹⁰ Az évenként váltakozóan, hol városban, hol vidéken nevelkedett egyének sokkal több információra támaszkodva választhatnának, de csorbult a egyéniségük.

Akárhogy van is, világos, hogy a megszokás és lemondás eredményeként létrejövő preferenciaváltozás nem illeszthető be ebbe a kiterjesztett hasznosságfelfogásba. Ha a preferenciák megfordíthatóan kapcsolódnak a helyzetekhez, akkor a helyzetpárookra vonatkozó preferenciák egészen más színben tűnnek fel. Ha a városi életre vonatkozó kezdeti preferencia megfordítható lenne a vidéki élet hosszas megtapasztalása által, és *vice versa*, akkor bármely *status quo* igazolható lenne azáltal, ami „tájékozott” preferenciának látszik. Ez azonban nem a haszonelvűség kiterjesztése, hanem a lerombolása, legalábbis

megjegyzés alapján, amelyet az ő, szintén igen rövid eredeti kijelentésére tettem, mintha azt a nézetet tulajdonítanám neki, hogy az *ex post* preferenciák mindig elnyomják az *ex ante* preferenciákat; és elfogadom, hogy ezt a (valószínűtlen) elméletet valójában nem is támogatja a bekezdés. Eredeti kritikámat azonban fenntartom. Ha feltételezzük, hogy Sen az „attól függ” kifejezésen azt érti, hogy az *x*-nek az *y*-nal szembeni jóléti értékelését az *ex post* preferenciák *x*-nek kedvezően növelni fogják, és hogy az *ex post* preferenciák nincsenek lexikografikusan alárendelve az *ex ante* preferenciának, akkor léteznie kell olyan eseteknek, amelyekben az *ex ante* preferenciák hatálytalaníthatók. Ha létezik átváltás az *ex ante* és az *ex post* preferenciák közt, akkor bizonyára néha az *ex ante* preferenciák is hatálytalaníthatók lesznek, de természetesen, nem mindig. Az én véleményem viszont az, hogy a preferencia megfordulása önmagában soha nem igazolja az *ex ante* preferenciák erőszakos megsértését.

⁹ Valójában sem az állandóság, sem a megfordíthatatlanság nem elégséges kritériumok ahhoz, hogy a preferenciaváltozás a tanulásnak legyen tulajdonítható (mivel ez jellemző az addiktív preferenciákra is), és nem is szükséges kritériumok (mivel a preferenciamegfordulás akkor is bekövetkezhet, ha az alternatívákról még többet megtudunk).

¹⁰ A jellem fontosságát illetően lásd Williams 1981, 1. fejezet. (A „character” szó az angolban egyszerre jelent jellemet és jellegzetességet. – *A szerk.*)

az ordinális hasznosságfelfogás tekintetében. Klasszikus változatában a kardinális hasznosságfelfogás tökéletesen alkalmas e probléma kezelésére azáltal, hogy a vidéki élet teljes szükségletkielégítését a vidéki életre vonatkozó preferenciákkal együtt és a városi élet teljes szükségletkielégítését a városi életre vonatkozó preferenciákkal együtt hasonlítja össze. De, amint azt majd a későbbiekben meg fogjuk tárgyalni, a kardinális hasznosságelvnek egyéb, még ennél is komolyabb kérdésekkel kell szembenéznie.

(c) *Előzetes elköteleződés.* Az alkalmazkodó preferenciák azt idézik elő, hogy a megvalósítható halmaz által preferált alternatívája egyszersmind az elképzelhető alternatívák nagyobb halmazának preferált választása. Ugyanezt az eredményt előzetes elköteleződés is előidézheti, ha a megvalósítható alternatívák halmazát úgy alakítjuk, hogy bizonyos lehetséges választásokat kizárjunk.¹¹ Némelyek ezért házasodnak össze: olyan akadályokat akarnak teremteni, amelyek meggátolják, hogy szeszélyből elhagyják egymást. Mások ódzkodnak a házasságtól, mert biztosak akarnak lenni abban, hogy az egymás iránt érzett szerelem (vagy annak a vágnak a hiánya, hogy elhagyják egymást) nem alkalmazkodó preferenciaalakulás eredménye. Úgy tűnik, nem lehet egyszerre gondoskodni arról, hogy az emberek jó indokok alapján maradjanak együtt, és ne hagyják el egymást rossz indokok alapján. Ha valaki szándékosan korlátozza a megvalósítható halmazt, akkor ez azzal a kockázattal jár, hogy a korlátozást eredetileg indokló preferenciák épp a korlátozás által alakulnak, abban az értelemben, hogy ha nem érte volna őket korlátozás, másként alakultak volna. Ahogy némileg más kontextusban George Ainslie is kifejti, a forrófejűségünk korlátozására alkalmazott eszközeink börtönné válhatnak.¹²

E megkülönböztetés szükségességét bizonyítja a tekintélynek való alávettség vágya is. Mint Paul Veyne részletesen kimutatja, a „savanyú szőlő”-mechanizmus könnyen oda vezethet, hogy az alattvalók dicsőíteni kezdik uralkodóikat, de ez pusztán ideológia, amelyet a tényleges alávettség hívott elő egyidejűleg és utólag, nem pedig mazochisztikus vágy, amely maga hívja elő az alávettséget.¹³ Itt újra különbséget kell tennünk azon preferenciák között, amelyek az okai a korlátozott megvalósítható halmaznak, illetve azok közt, amelyek a halmaz következményei. Az elnyomottak maguktól is kitalálhatnak olyan ideológiákat, amelyek igazolják elnyomottságukat, de ez nem jelenti, hogy ők találták ki magát az elnyomást. Veyne ideológia- és hegemoniamagyarázata úgy hangozhat, mintha az áldozatokat hibáztatná, de ha jobban meggondoljuk, egyet kell értenünk azzal a kijelentésével, hogy nem túl hízelgő az alanyok számára, ha egy ideológiát oktatóval és manipulációval magyarázunk.¹⁴ Valójában, amint mindjárt kifejttem, az utóbbi gondolat lényegét tekintve valószínűtlen.

¹¹ Elster (1979, II. fejezet), áttekinti az előzetes elköteleződés ilyen technikáit. Az előzetes elköteleződés célja vagy az, hogy biztosítsuk bizonyos lehetőségek tartós hozzáférhetetlenségét, vagy az, hogy időszakos hozzáférhetetlenségük következtében tartósan nem kívánatosá tegyünk őket. Az utóbbi a jellemtervezést szolgáló előzetes elköteleződés, míg én itt az első változattal foglalkozom.

¹² Ainslie (1984) azt mutatja be, hogyan vezethetnek a mentális „könyvelés” bizonyos intézkedései, amelyek az akarategyengeség és a forrófejűség leküzdését célozzák, a jellem megmerevedéséhez.

¹³ Veyne (1976), 660. skk. Lásd később [az itt nem közölt] IV. 3. fejezetben.

¹⁴ Veyne 1976, 89. o.

(d) *Manipuláció.* A „savanyú szőlő”-mechanizmus azt eredményezheti, hogy az emberek megelégszenek azzal a kevéssel, amelyük van. Ez kétségtelenül gyakran mások javát fogja szolgálni, azokat, akik kizsákmányolás és elnyomás révén könnyebben boldogulnak. De ennek nem kell ahhoz a feltételezéshez vezetnie, hogy a lemondást általában azok idézik elő, akiknek előnyük származik belőle. Vizsgáljuk meg a következő bekezdést:

„A hatalmat gyakorolhat B felett azáltal, hogy olyasmire kényszeríti, amit az nem akar megtenni, de azáltal is hatalmat gyakorolhat felette, ha befolyásolja, alakítja vagy meghatározza B valódi szükségleteit. És valóban, nem az-e a hatalom legmagasabb szintű gyakorlása, ha rá tudunk venni mást vagy másokat arra, hogy olyan vágyaik legyenek, amelyeket mi akarunk, hogy legyenek nekik – azaz, ha gondolataik és vágyaik irányításával biztosítjuk az engedelmességüket? Nem kell egészen a *Szép új világig* vagy B. F. Skinner világáig elmenni ahhoz, hogy belássuk: a gondolat irányítása sok kevésbé teljes és evilágibb formát ölt az információ és a tömegkommunikáció irányítása által és a szocializáció folyamatában.”¹⁵

Van egy kis kétértelműség ebben a bekezdésben, mivel nem tudni, hogy a szükségletek intencionális vagy funkcionális magyarázatát javasolja-e. Tényleg van az uralkodóknak hatalmuk arra, hogy alattvalóikban szándékosan meghatározott vélekedéseket és vágyakat ébresszenek? Vagy csak annyit jelent ez a bekezdés, hogy bizonyos mentális állapotok olyan következménnyel járnak, amelyek kedveznek az uralkodóknak? És ha igen, magyarázzák-e ezek a következmények az okokat? Ahogy azt korábban kifejtettem, az intencionális magyarázat valószínűtlen, mivel a szóban forgó állapotok lényegében melléktermékek, és a következményekre utaló nem intencionális magyarázat sem fog működni, hacsak nem határozható meg valamilyen visszacsatoló mechanizmus. Bárhogy van is, a savanyú szőlő fogalma kimondottan endogén okozati kapcsolatot tartalmaz, szemben a mások érdekeire utaló, exogén magyarázatokkal. Jó az uralkodóknak, ha az alattvalók beletörődnek helyzetükbe, de az, ami a beletörődést előidézti – ha a savanyú szőlő mechanizmusra gondolunk –, az alattvalóknak jó.

Ez nem azt jelenti, hogy az uralkodók viselkedése ne lenne fontos az alattvalók vélekedéseinek és vágyainak kialakulásában. Épp ellenkezőleg, ha az uralkodó osztályok inkább hevesen, mintsem számítóan cselekszenek, akkor uralmuk számára előnyös módon elérhetik és alakíthatják alattvalóik gondolkodását. Gondoljunk arra, hogy Angliában az ipari forradalom idején milyen fontos volt a metodizmus, amikor is „egyszerre szolgált az ipari polgárság ... és a proletariátus széles köreinek vallásaként”¹⁶, azaz „mind a kizsákmányolók, mind a kizsákmányoltak vallásaként”¹⁷. A kizsákmányolók vallása volt abban az értelemben is, amint Weber állítja, hogy általában a kálvinista elemet tartalmazó tanokhoz hasonlóan, a metodizmus előmozdította a racionális gazdasági tevékenységet,¹⁸ és

¹⁵ Lukes 1974, 23. o.

¹⁶ Thompson 1968, 391. o.

¹⁷ Uo. 412. o.

¹⁸ Abban az értelemben mozdította elő, hogy a kálvinizmus pszichológiailag csak „evilági aszkézissel” tartható fenn, nem abban az értelemben, hogy ilyen aszkézist parancsol meg a tan vagy következik logikusan a tanból. Amint az Thompson (1968, 38. o.) fejtegetéséből nyilvánvaló, a kálvinizmus a Newcomb-probléma (Nozick, 1969) példája, azaz példa az üdvözülés okozati és diagnosztikai kritériumainak összekeveredésére. Lásd még Tversky 1982.

abban az értelemben is, hogy saját rabszolgahajcsáraikká változtatta a munkásokat, s ezáltal csökkentette a felügyelet és erőszak szükségét.¹⁹ (Vegyük észre, hogy a metodizmus e következményei közül egyik sem magyarázza, miért hitt benne a polgárság. Ezt a kérdést röviden tárgyaljuk a *Sour Grapes* IV.2. fejezetében.) A kizsákmányoltak vallásává válhattott azon három oknál fogva is, amelyeket E. P. Thompson vázolt fel.²⁰ Először is, közvetlen oktatás folyt a vasárnapi iskolákban és a „vallási terrorizmus” más intézményeiben; másodsorban a metodizmus olyan közösséget teremtett, amely helyettesítette a régi, lerombolt közösségeket; és harmadsorban sok munkás fordult a valláshoz lelki vigaszért. Az oktatás viszont csak azért lehetett sikeres, mert a vallási terroristák hittek abban, amit hirdettek. Nem igazán pontos, ha ezt „a hatalom legmagasabb rendű gyakorlásának” nevezzük, abban az értelemben, hogy olyan vágyak birtoklására vesszük rá az embereket, amilyeneket mi kívánunk nekik. Kívánhatok valakinek bizonyos vágyakat azért is, mert ezek folytán úgy cselekszik, hogy az az én javamat szolgálja, és azért is, mert e vágyak az ő javát – vagyis üdvösségét – szolgálják. Naivitás lenne persze feltételezni, hogy a polgárság nem volt tudatában azoknak az előnyöknek, amelyekhez a munkásosztály metodizmusa juttatta őket, s nem értékelte őket, de ugyanennyire naiv – vagy túlzottan is ravasz – lenne feltételeznünk, hogy igehirdetésük heve ebből táplálkozott. Talán ismerik és elfogadják e mellékhatásokat, de ezeknek még sincs magyarázó erejük – vagy azért, mert valójában nem elég erőteljesek ahhoz, hogy motiválják a cselekvést, vagy azért, mert, amint a jelen esetben is, lényegüket tekintve melléktermékek.

(e) *Jellemtervezés.* Az alkalmazkodás fogalma alapvetően kétértelmű, s egyaránt elvezethet az okozati és a szándékot feltételező felfogáshoz is. A „savanyú szőlő”-mechanizmus pusztán okozati alkalmazkodó folyamat, amely az érintett személy „háta mögött” játszódik le. Gyökeresen különbözik ettől a vágyak szándékolt alakítása, amelyet a sztoikus, buddhista és spinozista filozófiák hirdetnek²¹, az önuralom pszichológiai²² vagy az „ergonómia” közgazdasági²³ fogalmaira támaszkodva. Mindkét esetben azzal a feszültséggel kezdődik a folyamat, amely a megtehető és a vágyott között alakul ki. Ha ebből a feszültségből a disszonanciacsökkentés okozati mechanizmusával menekül ki valaki, akkor a savanyú szőlő esetével van dolgunk; ha tudatos „megszabadulási stratégiákra” épít²⁴, akkor jellemtervezéssel. Ez a különbség a motivációk, illetve a magasabb szintű preferenciák által történő preferenciaalakulás között.

¹⁹ Thompson 1968, 392–393. o.

²⁰ Uo. 412. skk.

²¹ Lásd Kolm (1979) és Wetlesen (1979) elemzését a jellemtervezés buddhista és spinozista elméleteiről. Wetlesen Spinoza-olvasatát erősen befolyásolta a buddhista gondolat, amint az könyve címéből is kitűnik.

²² Áttekintést nyújt Mahoney és Thoresen (szerkesztők) (1974).

²³ A fogalom megalkotója Schelling (1978); lásd még March (1978), Thaler és Shefrin (1981) és Schelling (1984).

²⁴ Wetlesen 1979 a 4. fejezetben értékes eszmefuttatást ír le, amely a megszabadulás fokozatos és azonnali stratégiáinak különbségét hangsúlyozza, az előbbi változatainak tekintve a társas irányítás (social control) révén, illetve az önuralom (self-control) révén bekövetkező megszabadulást. Értelmezése szerint Spinoza nem hitte, hogy a fokozatos stratégiák a szabadság legmagasabb formáihoz vezethetnének; ez szemben áll Kolmnak (1979) fent, II.3.-ban tárgyalt nézeteivel (e részt kötetünk nem közli – *A szerk.*).

A „savanyú szőlő”-mechanizmus és a jellemtervezés erkölcsileg és fenomenológiai-lag egyaránt sok tekintetben különböznek. Nietzsche úgy beszélt a *ressentiment*-ről – a „savanyú szőlő”-höz szorosán kapcsolódó jelenségről – mint a rabszolgákhoz illő mentalitásról²⁵. Ezzel szemben áll az *amor fati* mint öntudatos magatartás, „az emberi nagyság formulája”²⁶. Elutasíthatjuk ezt az arisztokratikus nézetet, ugyanakkor elfogadhatjuk, hogy jobb választás révén alkalmazkodni az elkerülhetetlenhez, mint tudattalan belenyugvással. Ez azokhoz a fontos fenomenológiai különbségekhez kapcsolódik, amelyeket a következőkben írok le.

Először, az alkalmazkodó preferenciák gyakran túllőnek a célon, vagy, általánosabban, így vagy úgy eltévesztik a célt:

„A engedelmességnek nem a hatalom és a presztízs a közvetlen oka. Van egy közbülső mentális művelet, a legitimáció, amely összhangot teremt a lehetőségekkel. Ezért van az, hogy a valóságos társadalmi viszonyok nem pontosan esnek egybe a hatalmi viszonyokkal. E mentális művelet következtében némileg elégtelennek bizonyulhatnak az utóbbiakhoz képest vagy valamennyire túlmehetnek rajtuk és időnként követelésekhez, más alkalmakkor túlzott alávetéshez vezethetnek. Ez a túlzás a rendi társadalmak alapja.”²⁷

A jellemtervezés révén, legalábbis elméletileg, szükségleteinket alakíthatjuk úgy, hogy pontosan egybeessenek lehetőségeinkkel – vagy optimálisan különbözzenek tőlük –, míg az alkalmazkodó preferenciák nem képesek ilyen finom igazodásra. Ha nincs birtokunkban „a bölcsesség, amelynek révén látjuk a különbséget” aközött, amit meg lehet tenni és amit nem lehet megtenni, vagy túl sokat, vagy túl keveset fogunk tenni. Veyne inkább az alázatosságot hangsúlyozza, mint az ellenkezőjét, inkább a túlzott, mint az elégtelen alkalmazkodást, véleményem szerint helyesen, mivel a háttérben ott van az emberi elme általános hajlama a túlzásra. Ez a hajlam magyarázható „a kétértelműség elviselésének hiányával”²⁸, sztereotipikus gondolkodással²⁹ vagy azzal a „primitív mentalitással”, amely nem különbözteti meg a külső és a belső tagadást, s így feltételezi, hogy ha mindent nem lehet, akkor semmit sem lehet (*Sour Grapes*, I.3). Tocqueville szerint a franciák sajtóosságga, hogy „szeretnek többet tenni, mint amennyit megparancsolnak nekik, mihelyest beengedték, túlteljesítik a szolgálalelkűség szellemét”³⁰, de véleményem szerint Veyne helyesen tartja ezt olyan általános jelenségnek, amely diszkrét osztályokat hoz létre az életesélyek folytonos megoszása alapján.³¹ Az igazat megvallva, ez nagyrészt pusztá spekuláció a részemről, s főként csak esetleges bizonyítéka támaszkodik. De az a hipotézis, miszerint

²⁵ Nietzsche 1887, I.10; és Nietzsche (1888), 410. skk. E jelenségről Scheler (1972) írt egy lebilincselő és némileg elutasító elemzést.

²⁶ Nietzsche 1888, 428. o.

²⁷ Veyne 1976, 312–313. o.

²⁸ Loevinger 1976 a kétértelműség elviselését az autonóm személyiség jellegzetes vonásának tekintti.

²⁹ Áttekintést nyújt Jones 1977, 3. fejezet; Nisbett és Ross 1980, 5. fejezet és 238. skk.

³⁰ Tocqueville 1953, 331. o.

³¹ Mivel az „elmenni a szélsőségekig” leginkább úgy érthető meg, ha úgy fogalmazzuk, hogy „elmenni a legközelebbi szélsőségig”, kell lennie olyan küszöbmechanizmusnak, amely a folytonos természetű mobilitáskülönbségekből megszakított természetű „sociétés à ordres”-ot (rendi társadalmakat – *A szerk.*) teremt.

a preferenciaalkalmazkodás gyakran túlzó, bizonyára tapasztalati úton is ellenőrizhető. Fel lehetne például tenni a kérdést, hogy a tiszta időpreferenciák, a nettó jövedelem és a bizonytalansági hatások korrelálnak-e a jövedelemmel. A szegények ugyanis szegénységükből kifolyólag túlértékelhetik a jelent ahhoz képest, ahogyan racionálisan értékelniük kellene.

Másodszor, míg az alkalmazkodó preferenciák tipikusan leértékelik az elérhetetlen lehetőségeket, a szándékos jellemtervezés inkább felértékeli az elérhetőket. Mivel a feszültséget az elutasított lehetőségek pozitív jellemzői és/vagy a választott lehetőségek negatív jellemzői okozzák, csökkenteni lehet a feszültséget, ha az elutasított alternatívák negatív és az elfogadottak pozitív jellemzőit hangsúlyozzuk.³² Egy nem éppen tökéletes házassághoz alkalmazkodhatok úgy is, hogy annak az okos és szép nőnek a hibáit hangsúlyozom, aki elutasított, s úgy is, hogy annak a nőnek az erényeit tartom szem előtt, aki végül is elfogadott. Az utóbbi alkalmazkodás, ha sikeres, nyilvánvalóan jobb a kardinális szükségletkielégítés szempontjából. Sőt segít elkerülni azt a morális önmérgezést, amely oly gyakran jár együtt a „savanyú szőlő”-mechanizmussal és amely könnyen átalakul irigységgé, haraggá, rosszululatá stb.³³

Harmadszor, a jellemtervezés és az alkalmazkodó preferenciaalakulás nagyon különböző következményekkel jár a *szabadság* tekintetében, amint azt a továbbiakban részletesebben is kifejtem majd. Aligha elfogadható, ha csak annyit mondunk, hogy szabad az, akinek szükségletei a pusztá lemondás eredményeképp teljesen elenyésznek, de létezik olyan elfogadható és véleményem szerint igaz elmélet, amely a szabadságot az elkerülhetetlen elfogadására és megragadására való képességünként értelmezi.

(f) *A tulajdonságsúlyok előzetes megváltoztatása.* Az alkalmazkodó preferenciák azzal járnak, hogy a választott lehetőség tulajdonságainak súlyai visszamenőleg megváltoznak: „amint egy döntést meghoztak vagy elfogadtak, azok az érdekek, amelyeket kielégít, arányuknál nagyobb jelentőséget kapnak.”³⁴ Ami a döntéshozatal idején szoros küzdelemnek tűnik, az a döntés után a ténylegesen – akár csak véletlenszerűen – választott lehetőség nyilvánvaló felsőbbrendűségévé alakul. Az elme karteziánus tisztaságára van szükség ahhoz, hogy valamely véletlenszerűen választott cselekvést úgy kövessen, hogy közben ne hitesse el magát, hogy a választott lehetőség valóban magasabb rendű alternatívái-

³² Wicklund és Brehm (1976, 5. fejezet) bizonyítékokat is hoz e jelenségre. Megemlítendő, hogy a Festinger-skála számos eredménye azt mutatja, hogy a disszonancia a választott alternatíva vonzerejének növelésével csökkenthető, szemben az én véleményemmel, miszerint ez inkább jelenik meg szándékos jellemtervezés mint tudattalan alkalmazkodás következtében. Közismert tény például (Festinger 1957, 49. o.), hogy az emberek mohón olvassák a tulajdonukban levő termékekről szóló hirdetéseket, noha ez aligha értelmes mint a választott alternatíva felértékelésére szolgáló szándékos stratégia. Szerintem azonban ez bizonyos mértékig magyarázható az állapotfüggő és a lehetőségfüggő preferenciaalakulás megkülönböztetésével (lásd lentebb). Megvásárolva egy autót, könnyebb elosztani a választást körülvevő kétségeket, ha az azt dicsőítő kritikákat olvasuk, mint ha a rivális márkák negatív értékelését. Lehet viszont, hogy a túlzottan drága autók gerjesztette választás előtti irigység és keserűség inkább megközelíthető a „savanyú szőlő”-típusú disszonancia-redukcióval.

³³ Erősen hangsúlyozza ezt Scheler (1972) a „Jekicsinylés impulzusáról” szóló értekezésében, Goethét idézve: „mások érdemei ellen a szereteten kívül nincs gyógyszer”.

³⁴ Veyne 1976, 708. o.

nál.³⁵ Ezt meg kell különböztetni azoktól az esetektől, amelyekben a tulajdonságsúlyok megváltozása – vagy éppen az új tulajdonságok megfogalmazása –³⁶ már a választás előtt lezajlik, hogy elkerülhető legyen a lehetőségek szoros küzdelmével járó kellemetlen elmeállapot. Feltételezhetően az ilyen esetekben tudattalanul mindenki olyan keretet keres, amelyben az egyik lehetőség (függetlenül attól, hogy melyik) egyértelműen kedvezőbb, mint a többi, amely kerethez mindenki ragaszkodik egy időre, és amelynek alapján a döntéseit meghozza.³⁷ Ennek a mechanizmusnak a leírására nem a róka és a szőlő meséje a legjobb, hanem Buridan szamarának és a két köteg szalmának a meséje. Ha a hipotézissel ellentétben lett volna olyan nézőpont, amelyből az egyik köteg magasabb rendű lett volna, mint a másik, a szamar nem halt volna éhen.

Miért van az, hogy a nehéz döntéshez kapcsolódó elmeállapot kellemetlen? Nyilvánvaló válasz erre az előnyök és hátrányok súlyozásának pusztá terhe. Buridan samara esetében talán ez a teljes válasz. De más esetekben a feszültség az anticipált megbánásból ered, azaz a disszonancia olyan fajtájának anticipációjából, amelyet a Festinger által felvázolt visszafelé ható súlyváltozás gerjeszt. Ha egy választási lehetőség kezdeti előnye viszonylag nagy, akkor nem vagyunk fogékonyak az olyan új információra, amely egyébként megfordíthatná a preferenciákat és megbánáshoz vezetne.³⁸

(g) *Függőség.* A preferenciaváltozás történhet endogén módon, mert az emberek kötődni kezdenek bizonyos javakhoz, amelyeket aztán kényszeresen fogyasztanak. A függőség kielégítő modelljének a következő elemeket kell tartalmaznia. Először is a függőséget meg kell különböztetni a tanulástól. Nem sok értelme lenne „játékony függőségről” beszélni az emberek és a zene kapcsolatában; véleményem szerint az inkább tanulási folyamat.³⁹ Másodszor, a függőség megosztott énnel járhat együtt (bár nem szükségképpen), amelynek egyik része küzd a függőség ellen, a másik része tobzódik benne.⁴⁰ (Megjegyzendő, hogy a „savanyú szőlő”-mechanizmus soha nem jár együtt ilyen belső küzdelemmel.) Az egészen biztosan téves feltételezés, hogy a függőséggel szükségképpen együtt járnak a lelkiismeret-furdalás és a megbánás kínjai. Harmadszor, a függőség a megvonási tünetek erősségét tekintve is különbözik a „savanyú szőlő”-mechanizmustól. Noha azt

³⁵ Lásd Elster 1979, II.4. fejezet, Descartes maximájáról, miszerint „le plus ferme et le plus résolu en mes actions que je pourrais, et de ne suivre pas moins constamment les opinions les plus douteuses, lorsque je m’y serais une fois déterminé, qui si elles eussent été très assurées” (Descartes, 1897–1910, VI. kötet, 24. o.) („...hogy a lehető legszilárdabb és legelhatározottabb legyek cselekedeteimben, s hogy éppoly állhatatosan kövessem a lehetségesebb nézeteket is, ha már egyszer erre elhatároztam magamat, mintha a legbiztosabbak volnának.” Descartes, 1961, 218. o.)

³⁶ A tulajdonságok megválasztásának fontosságáról lásd Aschenbrenner (1977). Ő azonban csak a tulajdonságmegfogalmazás véletlenszerűségével foglalkozik, nem az itt tárgyalt szisztematikusabb torzításokkal.

³⁷ Shepard 1964, 277. o.; Ullmann-Margalit és Morgenbesser 1977, 780. o.

³⁸ Természetesen előfordulhat, hogy a felelősség izgalma miatt az emberek preferálják a szoros döntéseket. De egyetértek Fellnerrel (1965, 33. o.) abban, hogy az ilyen esetek valószínűleg ritkák.

³⁹ Stigler és Becker (1977), illetve Wilson (1980) jelentéssel bírónak tekintik a „játékony függés” fogalmát. Elvetésének fontos indoka a függőség sajátosságához kapcsolódik: jóformán bármelyik tevékenységet illően kifejleszthető „játékony függőség”, ám nem metaforikus értelemben a függőség sokkal sajátosabb.

⁴⁰ Winston (1980), valamint Thaler és Shefrin (1981) hasított elmét posztulálnak a függőségről való magyarázatukban.

állítottam, hogy az alkalmazkodó preferenciaváltozás megfordítható, nem hiszem, hogy a megfordulás egy csapásra bekövetkezhetné. Lehet, hogy megbánás előzi meg a régi lehetőségek halmazához való teljes újravigazodást. De ha a megvalósítható lehetőségek halmazából kizárjuk a függőség tárgyát, akkor nem megbánás, hanem erőteljes fizikai reakciók következnek be. A függőség sokkal specifikusabb, mint a „savanyú szőlő”-mechanizmus: sokkal inkább a függőséget okozó dolog jellegével magyarázható, mint az emberi elmének azzal a hajlamával, hogy alkalmazkodjék az elérhető dolgokhoz. Negyedszer, a függőség dinamikus: a függőség tárgya iránt érzett vágyódás egyre erősebb.⁴¹ A szerelem például azért nem alakul függőséggé, mert amint kielégül, önmagától megkopik vagy legalábbis kevésbé kényszerítő formát ölt. A szeretet, sok más vágytól eltérően, csak akkor válik kényszeressé és önmagát erősítővé, ha *nem* elégül ki.⁴² A függőségen alapuló preferenciákat, akárcsak az alkalmazkodókat, inkább a helyzetek közötti választás idézi elő, s nem léteznek ettől függetlenül, de ezen kívül nincs sok hasonlóság közöttük.

(h) *Az állapottól függő preferenciák.* Az egyéni vagy társadalmi választás mértékadó elmélete szerint a preferenciák a választási helyzettől függetlenül adottak (*Sour Grapes*, I.5). Az itt vizsgált alternatív megközelítés szerint viszont a preferenciákat okozatilag alakíthatja a helyzet. A „helyzet” fogalma azonban kétértelmű. Amint azt Serge Kolm észrevette,⁴³ a helyzet által meghatározott preferenciákat felfoghatjuk állapotól függő vagy lehetőségtől függő preferenciákként. Az endogén preferenciaváltozás mértékadó elmélete – amely önmagában véve nem mértékadó a választás közgazdasági elméletéhez képest – feltételezi, hogy az ízlést a jelenlegi és hajdani választások, nem pedig a megvalósítható lehetőségek teljes halmaza alakítja.⁴⁴ De az utóbbi értelmezés is teljesen elfogadható. Jelenlegi preferenciáimat, mondjuk az olvasással kapcsolatban, nemcsak az a könyv alakítja ki, amelyet most olvasok, hanem a többi könyv is a polcon. A házastársra vonatkozó preferenciáimat éppúgy alakíthatja jelenlegi házastársam, mint azoknak a nőknek a halmaza, akik feltételezhetőleg elfogadnák az ajánlatomat. A „savanyú szőlő”-mechanizmus pedig közreműködhet a nem választott vagy az el nem érhető lehetőségek leértékelésében. Veyne korábban idézett soraiiban mindkét lehetőséget említi, amikor azt mondja, hogy a tulajdonságok jelentőségének visszamenőleges megváltozása akkor jelenik meg, ha a döntést „meghozták vagy elfogadták”. A Festinger-kísérletek javarészt úgy értelmezik a diszsonanciacsökkentést, mint a tényleges választásokra adott reakciót, míg én elsősorban azt hangsúlyozom, hogy a preferenciákat a megvalósítható lehetőségek halmaza alakítja.

E megkülönböztetés valóságos, és sok szempontból fontos lehet. Szeretnék azonban rámutatni két olyan megfontolásra, amelyeket könnyen szem elől téveszthetünk az itt tárgyalt helyzetekkel kapcsolatban. Először is, egy lehetőség tényleges kiválasztása után, a választás megfordításának költsége következtében a többi alternatíva esetleg a korábbi-

⁴¹ Így Ainslie és Schafer (1981) alkoholizmusról szóló elemzése az alkoholtól való függőség állapotát, nem pedig a függőség dinamizmusát magyarázza.

⁴² Lásd Elster (1979, IV.3. fejezet) a patológikus és hétköznapi jelenséghez fűzött megjegyzéseit.

⁴³ Személyes közlés.

⁴⁴ Ez például érvényes minden Elster (1979, 77. o., 68. jegyzet) által idézett műre.

nál kevésbé lesz hozzáférhető. Ha veszek egy A típusú autót 3000 £-ért, akkor a B típusú autó, amely ugyanennyibe kerül, csaknem annyira elérhetetlenné válik, mint egy C típusú, 4000 £-os autó volt korábban, amennyiben az új autót nem kaphatok többet 2000 £-nál, ha eladom. Ennélfogva az A típusú autó megvásárlása után hajlok rá, hogy leértékeljem a B típusú autót ugyanúgy, ahogy a vásárlás előtt a C típusút is leértékeltem. Az előbbi leértékelést leírhatom állapotól függőnek, de az összehasonlítás azt mutatja, hogy lehetőségtől függőnek is nevezhetem. Másodsor, az állapot és a megvalósítható lehetőségek halmaza közötti különbség azon is múlhat, hogyan írjuk le a helyzetet. Vizsgáljuk meg újra a város-vidék példát. A városban való életet egészében véve tekinthetjük olyan állapotnak, amelyet (a városban élve) preferálok a vidéki étellel szemben, amely szintén általános állapot. Az állapotok kifinomultabb leírása nyomán nyilvánvalóvá válik, hogy a farmgazdálkodásnak sok formája közül választhatok vidéken élve, és a városban is sok formáját választhatom a városi életnek. Az alkalmazkodó preferenciák értelmében ekkor a városi életre vonatkozó preferenciáim szerint a városi élet valamelyik formája lesz számomra az általánosan legjobb alternatíva, de elképzelhető, hogy van a vidéki életnek olyan formája, amelyet jobban fogok szeretni, mint némely városi életformát.

(i) *Ésszerűsítés.* A „savanyú szőlő” olyan diszsonanciacsökkentő mechanizmus, amely a lehetőségeket osztályzó preferenciákat befolyásolja. Egy másik mechanizmus a kognitív elemekre irányul, a helyzet értékelése helyett inkább az észlelést alakítva. Bizonyos esetekben az alkalmazkodó preferenciákat és az alkalmazkodó észlelést (azaz az ésszerűsítést vagy racionalizációt) alig lehetett megkülönböztetni egymástól. A savanyú szőlő meséjének francia változatában, amelyet e fejezet előszavában idéztünk, a róka a vörös szőlő *észlelésében* tévedett, azt híván róla, hogy zöld. Az angol változatban viszont úgy gondolja, hogy a szőlő savanyú, ami inkább ízés, mint vélekedés kérdése.⁴⁵ Az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák esetében a „tiltott gyümölcs édességé”-nek „a szomszéd kertje mindig zöldebb” felel meg. De sok esetben a jelenségek tisztán elválaszthatók. Ha nem kapom meg a kívánt előléptetést, azzal vezethetem le a feszültséget, hogy azt állítom, „a feletteseim félnek a képességeimtől” (a helyzet téves észlelése), vagy hogy „egyébként sem érdemes a legfelsőbb szinten dolgozni” (a preferenciák téves észlelése). Vagy megváltoztathatom az életstílusomat úgy, hogy a kisebb presztízsű beosztással járó szabadidőt jobban tudjam hasznosítani (jellemtervezés).

Jelentősegteljesebb példaként, amelyben mindkét mechanizmus megjelenik, szemügyre vehetjük Joseph Levenson beszámolóját Kína megalázó találkozásáról a Nyugattal a 19. században. Egyfelől ott voltak a *ti-jung* ésszerűsítőik, akik lehetségesnek tartották Kína lényegének megtartását, vagyis *ti-t*-t, miközben hasonlítják a nyugati funkciót, azaz *jung*-ot. Persze ez pusztán vágyteljesítő gondolkodás volt, mivel az iparosítás modernizálás nélkül elkerülhetetlenül a két világ lehető legrosszabb következményeit állítja elő,

⁴⁵ Az úgy valójában ennél összetettebb. „Vert” a franciában általában az érettség hiányát jelenti, és például használják a borra is, ha az nem kellően érett. Sőt az a gondolat, hogy a szőlő savanyú, lehet vélekedés kérdése, ha az adott szőlőre vonatkozik. Csak akkor mondhatjuk, hogy a szőlő elérhetlensége idézte elő a róka ízlésének *sensu stricto* megváltozását, ha a róka azt hitte, hogy a szőlő általában savanyú.

⁴⁶ Az iparosítás tessék-lássék kísérletei, az ezt igazoló gazdasági növekedés hiányában társadalmi elégedetlenséget váltanak ki. Ennek jó elemzését lásd Knei-Paznál (1977), 100. skk.

ahelyett hogy mindkettőből – ahogyan óhajtották – a legjobbat egyesítené.⁴⁶ Azonkívül a *ti-yung* formulának ez a használata valójában a formula elárulása; ha úgy tekintjük a funkciót, mint a lényeg elérésének pusztán eszközét, az már önmagában a nyugati gondolkodás hatása.⁴⁷ Másfelől ott volt Wo-zen és a nyugatosítás más ellenfelei, akik belátva a *ti-yung* formula helytelenségét, a „savanyú szőlő”-höz folyamodtak, hogy csökkenték a disszonanciát. A nyugati technikák olyan lehetőséget képviseltek, amelyet Kína mérlegeit, aztán elutasított; különben sem volt érdemes megtartani őket.⁴⁸ Ennek megfelelően inkább a kínai kultúrát, s nem annyira a kínai nemzetet tették hűségük tárgyává; és a Kuomintangra várt, hogy a vágyteljesítő gondolkodást és a „savanyú szőlő”-t egyaránt eltörölje, számukra ugyanis a nemzet volt a fő érték, a kultúrát pusztán eszköznek tartották.⁴⁹

Rövid távon a vágyteljesítő gondolkodás és az alkalmazkodó preferenciaalakulás ugyanarra az eredményre vezet – csökkenti a feszültséget és a frusztrációt. Hosszú távon azonban a két mechanizmus nem ugyanaz, sőt talán ellentétes irányban hatnak, amint azt *Az amerikai katona* klasszikus felfedezései mutatják, amelyek szerint pozitív korreláció van az előléptetés lehetősége és az előléptetési rendszerből eredő frusztrációs szint között.⁵⁰ Azokban a helyzetekben, amelyekben jó esély volt az előléptetésre, egyúttal több frusztráció kísérte az előléptetés esélyét. Robert Merton kifejezésével élve, ennek a paradox eredménynek az volt a magyarázata, hogy „a mobilitás általánosan magas szintje túlzott reményeket és várakozásokat keltett a csoport tagjaiban, úgyhogy mindannyian nagyobb valószínűséggel lettek frusztráltak adott helyzetükben, és elégedetlenek az előléptetési lehetőségeikkel”.⁵¹ Ugyanakkor elképzelhető a „savanyú szőlő” fogalmára hivatkozó magyarázat is. Eszerint akkor jelenik meg a frusztráció, ha az előléptetés kellően gyakori, és kellően általános kritériumok szerint döntenek róla, s így az emberek elhagyják alkalmazkodó preferenciáikat. A jólét objektív esélyének növekedése mindkét elmélet szerint a szubjektív jólét csökkenésével fog járni, függetlenül attól, hogy ez a túlzott várakozások kialakulása vagy a szükségletek új szintjének megjelenése folytán következik-e be. A *Sour Grapes* III. 4. részében érintem e megkülönböztetésnek az etika és a társadalmi választások szempontjából vett fontosságát.

⁴⁷ Levenson 1968, I. kötet, 65. skk.

⁴⁸ Uo. 69. skk.

⁴⁹ Uo. 107–108. o.

⁵⁰ Stouffer és mások 1949. Az eredményt, Tocqueville elemzése nyomán (1952, 222–223. o.) gyakran nevezik „Tocqueville-hatásnak”.

⁵¹ Merton 1957, 237. o. Boudon (1977, V. fejezet) egészen eltérő magyarázatot kínál, inkább a racionális, mint irracionális várakozások fogalma alapján: ha az előléptetés esélye nő, nő azoknak az embereknek a száma is, akik *ex ante* érdemesnek tartják több erőfeszítés kifejtését az előléptetés elnyerése érdekében, és ez több *ex post* kiábránduláshoz és frusztrációhoz fog vezetni. (Lásd e kötet Boudon-tanulmányát. – A szerk.)

IRODALOM

- Ainslie, G. 1984. Behavioral economics 11: motivated involuntary behavior. *Social Science Information*, 23, 247–274. o.
- Ainslie, G. – Schafer, E. 1981. The application of economic concepts to the motivational conflict in alcoholism. In D. Gottheil és mások (szerk.): *Matching patient needs and treatment methods in alcoholism and drug abuse*. Springfield, Ill. C. C. Thomas. 215–245. o.
- Aschenbrenner, K. M. 1977. Influence of attribute formulation on the evaluation of apartments by multi-attribute utility procedures. In H. Jungermann – G. de Zeeuw (szerk.): *Decision making and change in human affairs*. Dordrecht, Reidel, 81–97. o.
- Bateson, G. 1972. *Steps to an ecology of mind*. New York, Ballantine Books.
- Boudon, R. 1977. *Effets pervers et ordre social*. Paris, Presses Universitaires de France. (Egyik tanulmányát lásd kötetünkben.)
- Bourdieu, P. 1979. *La Distinction*. Paris, Editions de Minuit.
- Cyert, R. M. – de Groot, M. H. 1975. Adaptive utility. In R. H. Day – T. Groves (szerk.): *Adaptive economic models*. New York, Academic Press, 223–246. o.
- Descartes, R. 1897–1910. *Oeuvres Complètes*. C. Adam – P. Tannery (szerk.). 11 vols. Paris, Vrin. Magyarul: Descartes 1961. *Válogatott filozófiai művek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elster, J. 1979. *Ulysses and the sirens*. Cambridge University Press.
- Fellner, W. 1965. *Probability and profits*. Homewood, Ill., Irwin.
- Festinger, L. 1957. *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.
- Gorman, W. M. 1967. Tastes, habits and choices. *International Economic Review*, 8, 218–222. o.
- Jones, R. A. 1977. *Self-fulfilling prophecies*. Hillsdale, N. J., Lawrence Erlbaum.
- Knei-Paz, B. 1977. *The social and political thought of Leon Trotsky*. Oxford University Press.
- Kolm, S.-C. 1979. La philosophie bouddhiste et les 'hommes économiques'. *Social Science Information*, 18, 489–588. o.
- Levenson, J. 1968. *Confucian China and its modern fate*, vols. I–III. Berkeley, University of California Press.
- Loevinger, J. 1976. *Ego-development*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Lukes, S. 1974. *Power: a radical view*. London, Macmillan.
- Mahoney, M. J. – Thoresen, C. E. (eds.) 1974. *Self-control: power to the person*. Monterey, Calif. Brooks/Cole.
- March, J. 1978. Bounded rationality, ambiguity and the engineering of choice. *Bell Journal of Economics*, 9, 587–608. o.
- Merton, R. 1957. *Social theory and social structure*. Glencoe, Ill., Free Press. Magyarul: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 1980, Gondolat.
- Nietzsche, F. 1887. *Zur Genealogie der Moral*. In *Werke in zwei Bänden*, vol. II. München, Hanser, 1967. Magyarul: *Adalék a morál genealógiájához*. Budapest, 1996, Holnap Kiadó.
- Nietzsche, F. 1888. *Ecce homo*. In *Werke in zwei Bänden*, vol. II. München, Hanser, 1967. Magyarul: *Ecce homo*. Budapest, 1992, Göncöl Kiadó.
- Nisbett, R. – Ross, L. 1980. *Human inference: strategies and shortcomings of social judgment*. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall.
- Nozick, R. 1969. Newcomb's problem and two principles of choice. In N. Rescher (szerk.): *Essays in honor of Carl Hempel*. Dordrecht, Reidel. 440–472. o.
- Scheler, M. 1972. *Ressentiment*. New York, Schocken Books.
- Schelling, T. C. 1978. Egonomics, or the art of self-management. *American Economic Review: Papers and Proceedings*, 68, 290–294. o.
- Schelling, T. C. 1984. *Choice and Consequence*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Sen, A. 1975. *Employment, technology and development*. Oxford University Press.
- Sen, A. 1980–1981. Plural utility. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 81, 193–215. o.
- Shepard, R. N. 1964. On subjectively optimum selection among multiattribute alternatives. In M. W. Shelley – G. L. Bryan (szerk.): *Human judgment and optimality*. New York, Wiley, 257–280. o.
- Stigler, G. – Becker, G. 1977. De gustibus non est disputandum. *American Economic Review*, 67, 76–90. o. Magyarul: Stigler, G., *Piac és állami szabályozás*. Budapest, 1989, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Stouffer, S. A. és mások 1949. *The American soldier*. Princeton University Press.
- Thaler, R. H. – Shefrin, H. M. 1981. An economic theory of self-control. *Journal of Political Economy*, 89, 392–406. o.
- Thompson, E. P. 1968. *The making of the English working class*. Harmondsworth, Pelican Books.
- Tocqueville, A. de 1952. *L'ancien régime et la révolution*. Edition des Oeuvres Complètes, vol. I. Paris, Gallimard.

- Tocqueville, A. de 1953. *L'ancien régime et la révolution*. Edition des Oeuvres Complètes, vol. II. Paris, Gallimard.
Magyarul: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994, Atlantisz.
- Tocqueville, A. de 1969. *Democracy in America*. New York, Anchor Books. Magyarul: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, 1993, Európa.
- Tversky, A. 1982. Self deception and self perception: some psychological observations. Paper presented to a colloquium on 'The multiple self', Maison des Sciences de l'Homme, Paris.
- Ullmann-Margalit, E. – Morgenbesser, S. 1977. Picking and choosing. *Social Research*, 44. 757–785. o.
- Veyne, P. 1976. *Le pain et le cirque*. Paris, Seuil.
- Wetlesen, J. 1979. *The sage and the way: Spinoza's philosophy of freedom*. Assen, Van Gorcum.
- Wicklund, R. A. – Brehm, J. W. 1976. *Perspectives on cognitive dissonance*. Hillsdale, N. J., Lawrence Erlbaum.
- Williams, B. A. O. 1981. *Moral luck*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Winston, G. 1980. Addiction and backsliding: a theory of compulsive consumption. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1, 295–324. o.